

QORAQALPOQ TILIDA GAPLARNING BORLIQ VA YO‘QLIKNI AKS ETTIRISHIGA KO‘RA SEMANTIK FARQI

D.Seytkasimov

QDU, p.f.d., professor

Abatova Gavhar

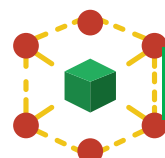
QDU, 2-kurs magistrant

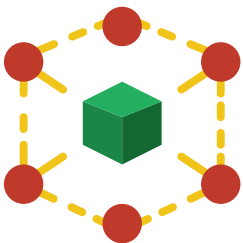
Annotatsiya. Maqola qoraqalpoq tilida gaplarning borliq va yo‘qlikni bildirishiga ko‘ra semantik jihatdan ajralishi va uning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashga bag‘ishlanadi. Bu ishimizda borliq va yo‘qlik kategoriyalari mantiqiy-falsafiy tushunchalar bo‘lishi bilan birga, til tizimida fikrni shakllantiruvchi muhim lingvistik hodisa ekanligi ilmiy tahlil qilingan.

Tayanch so‘zlar: borliq, yo‘qlik, mantiq, tasdiq, inkor, ziddiyat, kesim.

Nutqda muayyan narsa-predmetning mavjud yoki mavjud emasligini aks ettiruvchi gaplar keng qo‘llaniladi. Bunday gaplarni semantik jihatdan quyidagi turlarga ajratish mumkin: 1. Yo‘qlikni ifodalovchi gaplar. 2. Borliqni ifodalovchi gaplar. Bu ikki xil gap o‘ziga xos strukturaga ega ekanligi jihatidan gap paradigmatlari ichida alohida o‘rin tutadi. Turkman olimi S.Gudjikov bu haqda shunday yozgan edi: “Tan olish zarur, inkor va yo‘qlik o‘rtasidan aniq chiziq tortish mumkin emas, ular o‘zaro bog‘liq, lekin bizningcha ular bir tushunchani anglatmaydi”. Olim inkor va yo‘qlikning hozirgi uyg‘ur tilida ham farqlanishini kuzatadi. Uning ta’kidlashicha, uyg‘ur tilida *yok* so‘zi yo‘qlikni *yak* so‘zi esa inkor etishni anglatishda qo‘llaniladi.[5]. Bu fikr qoraqalpoq tiliga ham yaqin keladi, faqat ayrim tovushlarda o‘zgachalik seziladi. Masalan: *yo‘q-yo‘q*, *yo‘q-yo‘q*.

Inkor va yo‘qlik nafaqat turkman, uyg‘ur tillarida, balki qoraqalpoq tilida ham haqiqatning turli tomonlarini aks ettiradi. Inkori etish borliqdagi narsa-predmetlar orasida real aloqaning yo‘qligi bevosita predmetning (predmet keng ma’noda) yo‘qligini ko‘rsatadi. Yo‘qlikni bildiruvchi gaplarda yo‘qlik tasdiqlash yo‘li bilan ifodalanadi. Bunday gaplarning inkor gaplar emasligi, tasdiqlovchi

xarakterda shakllanishi quyidagi misolda kuzatiladi: *Lepes ketib boryapti, yo'lga deb olib chiqqan qo'lida yo bir tishlam noni yo'q.* ("Terbenbes", 30-bet).

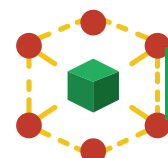
Bu gapda predmetning (nonning) yo'qligi haqidagi xabar tasdiqlash yo'li bilan ifodalangan, shuning uchun tasdiqlovchi gap hisoblanadi. Agar shu gapning ifodalovchisi inkorni anglatuvchi grammatik vositani qabul qilsa, gapning ham semantik, ham sintaktik tuzilishi o'zgaradi. Taqqoslang: 1. *Lepes ketib boryapti, yo'lga deb olib chiqqan qo'lida bir tishlam noni yo'q.* 2. *Qolaversa Chimboydagi uyezd bilan ampiy bo'lsam degan niyatim yo'q emas, buni endi, yota turib ko'rarmiz.* ("Terbenbes", 20-bet).

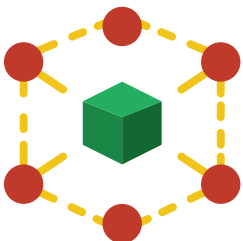
Yuqoridagi berilgan gaplarning ikkinchisi inkor gapi. Bu gapda yo'qlik anglashilmagan. Ya'ni, *niyatim bor* degan ma'no tushuniladi. Bunda ikkita inkorni bildiruvchi *emas, yo'q* so'zlarining birikishidan borlikni bildiruvchi tasdiqlovchi ma'no kelib chiqadi. Mavjud ilmiy manbalarda bunday holatda "inkorni-inkor" hodisasining yuzaga kelishi haqida fikr yuritiladi. Bizningcha, yo'q emas so'z birikmasida yo'qlikning bekor qilinishi anglashiladi. Yo'qlikning inkor etilishi mantiqiy mavjudlikka ishora qilsa, mavjudlikning inkor etilishidan mantiqiy jihatdan yo'qlik anglashiladi.

Kesimlik vazifasida qo'llanilgan so'zlar kesim so'z turkumi (predikativlar) deyiladi. Kesim so'z turkumining guruhini bor, yo'q, kerak, zarur, darkor, lozim, so'zlari tashkil etadi. Ular qo'llanish ma'nosiga ko'ra ikkiga ajraladi: borliq-yo'qlik ma'noli so'zlar va majburiyat ma'noli so'zlar. Borliq/yo'qlik kesim so'zlarining guruhini bor, yo'q so'zlari tashkil etib, ular alohida borliq yoki yo'qlik ma'nolarini anglatadi va kesimlik vazifasini bajaradi.[2]. Masalan: *Mana, shu qochgan elning ichida eldan farqli faqat ikki kishi bor.* ("Terbenbes", 6-bet). *Sababi, tiriklarning o'zlarining belida madad, tizzasida quvvat yo'q.* ("Terbenbes", 7-bet).

Qoraqalpoq tilida borliq va yo'qlikning semantik belgisi bo'yicha o'zaro qarama-qarshiligida har xil qarama-qarshi mazmunlar munosabati yuzaga chiqadi.[5]. Quyida ularning ayrimlarini ko'rib chiqamiz.

1. Bor bo'lish va yo'q bo'lish o'rtasidagi ziddiyat aks etadi. Masalan, *"Kel demoq bor, ket demoq yo'q"*, *Lepes qancha yomon ko'rsa ham kamsuqum o'rnidan turib qo'l olishib salomlashib,*

"to 'rlang" deb to 'rni ko 'rsatib, jonga botar sovuqlik bilan taklif etdi. ("Terbenbes," 21-bet). O 'limdan xabarim bor da, bundan xabarim yo 'q, taqsir. ("Bo 'zatov", 50-bet").

2. Borliq va cheklangan yo 'qlik o 'rtasidagi ziddiyat aks etadi. Masalan, *Tiqilishga teshik, qocharga eshik yo 'q. Faqat, go 'rning og 'zi o 'yilib turgandek.* ("Terbenbes," 110-bet). Ya 'ni, meni ham kaltaklab qo 'limdan bori-yo 'g 'imni tortib olib keta beradi, men otam kabi qon tuflab yota beraman, boshqa ilojim yo 'q. ("Terbenbes", 25-bet).

3. Bor bo 'lish va qisman yo 'q bo 'lish o 'rtasidagi qarama-qarshilikning aks etishi. Masalan, *Ayol-qizlarga ham uncha xushi yo 'q, bir andishasiz, birov qurtday maqtasa ko 'nglidagining barini to 'kib tashlaydigan dangasaligi ham yana bor.* ("Bo 'zatov", 42-bet").

4. Mavjudlik va uning muayyan makonda yo 'qligi o 'rtasidagi ziddiyat aks etadi. Masalan, *...Hammaning o 'z makoni bor edi, yolg 'iz menda yo 'q edi o 'sha makon!* (M. Muhammad Do 'st).

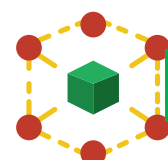
5. Hozirgi zamondagi yo 'qlik va borliq o 'rtasida qarama-qarshilik shakllanadi. Masalan, *Abboz shoir oramizning bezagi edi, Dunyodan o 'tibdi kecha bor edi.* (T. Matmurotov, "Tanlangan asarlar", 9-bet).

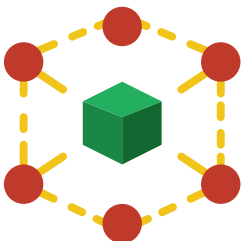
6. Yo 'qlik va chegaralangan borliq o 'rtasidagi ziddiyat aks etadi, Masalan, *Tiqinlarga teshik, qocharga eshik yo 'q. Faqat, go 'rning og 'zi o 'yilib turgandek.* ("Terbenbes," 110-bet). Uning bilan xudoyberganing ishi yo 'q. *Faqat Ajiniyozni o 'ylab kelyapti.* ("Bo 'zatov", 17-bet).

7. To 'siq ko 'rinishidagi yo 'qlik va borliq o 'rtasidagi ziddiyat aks etadi. *Qo 'lsiz, oyoqsiz, tilsiz bo 'lsa ham, eri bor.* ("Bo 'zatov", 193-bet).

Shuning bilan xarakterli, oddiy gaplarda yo 'qlik va borliqning mantiqiy usulda ifodalanishida ham qarama-qarshilik munosabati shakllanadi. Bunday ziddiyatni quyidagi misollar tahlilida kuzatish mumkin:

1. Mantiqiy yo 'qlik va borliq o 'rtasidagi ziddiyat aks etadi. Masalan: *Biroq Qovoqli otaday yuqoridan pastga qarab chopib, hech kimning boshini ushlaymaydi, g 'amxo 'rsiz o 'lganlarning yuzini yopib ketayin demaydi, chanqab holdan toyganlarning og 'ziga suv tomizishga qo 'lidagi qovoq emas, qo 'biz. Lekin yigitning ko 'nglida bir narsa bor.* ("Terbenbes", 6-bet). *Kelgan yigitning oyog 'ida o 'rmakka to 'qilgan eski ishtoni bor, xolos.* ("Maman bir afsonasi", 23-bet).

2. Yo‘qlik va mantiqiy borliq o‘rtasidagi ziddiyat aks etadi. Masalan: *Bular ham odamday o‘ylanadi, faqat tili yo‘q. ("Terbenbes", 41-bet).*
3. Mantiqiy borliq va cheklangan yo‘qlik o‘rtasidagi ziddiyat aks etadi. Masalan, *Xonada hozircha faqat ikkitasi, boshqa odam yo‘q edi. ("Bo‘zatov", 36-bet).*
4. To‘siqsimon mantiqiy yo‘qlik va borliq o‘rtasidagi ziddiyat aks etadi. Masalan: *"Savr bo‘lmay, yaxshi bo‘lmas" deganday hamal oyining ikkinchi yarmi shamolga entikib kelib qolsa ham kunning abzoyi hali yaxshi emas, chimchimay ayoz bor. ("Terbenbes", 98-bet).*

Umuman olganda, borliq va yo‘qlik kategoriyasi mantiqiy-falsafiy tushunchalar bo‘lishi bilan birga, qoraqalpoq tili sintaktik tizimining asosi bo‘lgan tasdiqlash va inkor munosabatlarini belgilovchi universal lingvistik hodisa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Asqarova M.T. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. - Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
2. Davlatov A., Davlatov M., M.Qudayberganov. Hozirgi qoraqalpoq adabiy tili. -Nukus, "Bilim," 2010.
3. "Hozirgi qoraqalpoq adabiy tilining grammatikasi." - Nukus, 1994.
4. Jamolxonov N. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. - Toshkent: "Talqin," 2005.
5. Qayıpbergenov T. Qaraqalpaq dástanı. Maman biy ápsanası. I-Tom.-Nókis: “Bilim”, 2018.
6. Lutfullayeva D. Tasdiq gaplarda inkor va shakliy - mazmuniy nomuvofiqlik. Filol.fan.nomz. diss.- Toshkent.1997. 34-b.
7. Mambetov K. "Bo‘zatov." Nukus, "Qoraqalpog‘iston," 2023.
8. Matmuratov Q. "Terbenbes." Nukus, "Qoraqalpog‘iston," 2024.
9. Nurmonov A. Gap haqida sintaktik nazariyalar. -T.: 1988.
10. Rasulov I. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. - Toshkent: O‘qituvchi, 1992.

